

být orientováno například řešení otázek způsobu zabezpečování realizace vedoucí úlohy dělnické třídy, přestavby hospodářského mechanismu, rozvíjení a uplatňování potenciálu technické inteligence, přípravy mladé generace na zapojení do úkolů socialistické výstavby apod. Již z tohoto náhodného výběru příkladů různého druhu je zřejmá nezastupitelná role sociologického poznání při komplexním zpracování uvedených otázek, současně však i jeho těsné součinnosti s dalšími společenskovědními disciplínami. V současné době je přístup orientovaný na zpracování vědecké koncepce rozvoje určité oblasti společenského života uplatňován v Sociálně ekonomickém ústavu ČSAV při řešení vývojových problémů územních systémů, konkrétně pak Severočeského kraje jako příkladové oblasti. První zkušenosti hovoří nejen o tom, že stimuluje vědeckou práci a umožňuje účelné využití vědeckých kapacit, ale i o tom, že jeho smysl dobře chápou pracovníci řídicích orgánů, že jim dává právě to, co potřebují, co od společenské vědy očekávají.

Ukázalo se také, že pokud má sociologie v těsné součinnosti s ostatními společenskovědními disciplínami vyústit ve zpracování vědecké koncepce rozvoje Severočeského kraje, musí být samo sociologické zkoumání vnitřně konzistentní. Musí naplňovat požadavek jít cestou od identifikování klíčových problémů rozvoje dané oblasti společenského života k vytvoření adekvátního teoretického zázemí jejich řešení. Musí přistupovat k předmětu poznání tak, aby odlišení podstatného od nepodstatného odpovídalo objektivním společenským prioritám. V tomto smyslu je připravován sociologický průzkum problematiky hlavních faktorů, které ovlivňují utváření vztahu obyvatelstva k území, v němž rozvíjí své pracovní i mimopracovní aktivity. Ten v návaznosti na analýzu procesů všestranné sociální mobility v daném územním systému a na jeho sociální strukturu, která je jejich výsledkem, umožní zachytit klíčové momenty objektivní a subjektivní stránky sociálních procesů. Od sociologického poznání se přitom požaduje, aby přispělo ke zpracování takové vědecké koncepce rozvoje Severočeského kraje, při jejíž praktické realizaci bude formován a využíván zainteresovaný vztah obyvatelstva k vývojovým problémům daného územního systému. Poznatky z vypracování vědecké koncepce rozvoje Severočeského kraje budou využity i při zkoumání jiných územních systémů.

*Doc. Radim Valenčík, CSc.
Sociálně ekonomický ústav ČSAV,
Ústí nad Labem*

K možnostem sociologického poznání

Redakce Sociologického časopisu otevřela diskusi o velice aktuálním problému – jak může a jak má sociologie reagovat na změny v současnosti a na potřeby dalšího rozvoje socialistické společnosti. Zamýšlím-li se nad tím, co by měl v této souvislosti dělat výzkum společenského vědomí a veřejného mínění, napadají mne dvě hlavní oblasti, v nichž současná situace neodpovídá potřebám (řečeno populárně a již téměř bezobsažnou frází – kde je možno odkrýt rezervy). Jedna oblast se týká *zaměření* vědeckovýzkumné práce, druhá zahrnuje otázky *využívání* výsledků této činnosti. Při těchto úvahách vycházím především ze situace v Ústavu pro výzkum veřejného mínění při FSÚ v Praze, tedy nikoli pracoviště základního sociologického výzkumu, ale ústavu, jenž po řadu let poskytuje řídicím orgánům této země aktuální informace o stavu a vývoji vědomí obyvatel.

Co dělat se zaměřením vědeckovýzkumné činnosti?

Společenské vědy v SSSR i u nás jsou podrobovány kritice z celé řady míst. Upozorňuje se, mnohdy právem, na neaktuální tematiku výzkumů, na malou ochotu hledat nové problémy,

soustředění se spíše na potvrzování známých (tedy shora schválených) pravd, pouhé komentování stranických usnesení, nadřazování osobních zájmů zájmům celospolečenským a podobně.

Některé z těchto charakteristik se vztahují i na činnost našeho ústavu. Nemyslím si, že bychom se často zabývali neaktuálními problémy – připomeneme-li si výzkumy otázek války a míru, progresivních forem organizace práce, životních perspektiv mládeže, změn v informovanosti obyvatel po XVII. sjezdu ÚV KSČ, odrazu negativních jevů u mládeže, jde o živé problémy. Přesto se nedomnívám, že by to stačilo a vůbec už ne, že by to mělo stačit i nadále.

Cílem výzkumů mínění lidí nebylo a nemůže být potvrzování pozitivních postojů obyvatel k předem schváleným rozhodnutím, „dokladování“, „nerozborné jednoty ve vědomí“, „nikdy v minulosti nebyvalé názorové homogenity“ při sociologické analýze. Soudruh Jakeš na Vysoké škole politické ÚV KSČ oprávněně volal po větší iniciativě společenských věd. Chceme-li poskytovat řídícím orgánům státu a strany informace o vědomí obyvatel tak rychle jak potřebují, nemůžeme v některých případech čekat na projednání a schválení výzkumné akce – vždyť u některých jevů ve veřejném mínění hrají roli dny, natož týdny.

Větší iniciativa sociologů při určování obsahu jednotlivých šetření se již v posledních letech projevuje a tento proces bude jistě pokračovat. Nebylo by funkční, aby se opakovala situace let minulých, kdy jsme iniciativně navrhli zabývat se názory obyvatel na určitý problém, byli nejprve odmítnuti (i velmi razantně) a po pár letech jsme stejně byli požádáni, abychom chybějící informace doplnili. Mohu uvést třeba reakci obyvatel na rozmístění sovětských raket středního doletu v ČSSR a NDR po rozmístění Pershingů a Cruise, postoje obyvatel ke Kubáncům a Vietnamcům pracujícím v ČSSR, vztah ke spolupracovníkům-členům KSČ apod.

Arbitrem toho, zda ta či ona výzkumná akce je nebo není potřebná, musí být především to, zda a s jakým efektem získané informace vstoupily do společenské praxe. Nové jevy mezi lidmi nelze měřit s konečnou platností souborem dosavadních poznatků – to vede, strategicky vzato, ke stagnaci a zaostávání, protože skutečně kvalitativně nový objev porušuje soubor dosud platných poznatků. To platí ve společenských vědách, stejně jako v přírodovědě, a může to mít vážné následky. Myslím si, že například odmítnutí kybernetiky v padesátých letech vyplývalo právě z jejího posuzování jen za pomoci strnulých apriorních schémat.

Zkoumání nových, ne zcela jasných jevů ve společnosti však znamená pro sociologii i riziko omylu. Dlouhodobé zkušenosti vedou ovšem spíše k opaku, k opatrnosti a zkoumání již ověřených pravd. Preference průměrnosti, snaha raději neudělat nic než chybu, malá náročnost v měření nových přínosů a podobné jevy, které deformovaly po řadu let vědomí obyvatel, jak dnes sociologické práce ukazují, se vtiskly i do vědomí sociologů samých.

Dalším aktuálním problémem pro sociology je prognózování společenského vývoje. I o tom hovořil s. Jakeš na zmíněném aktivu a poukazoval na skutečnost, jak málo zde sociologie dala řídícím orgánům, jak málo prognóz je k dispozici jako podklady pro rozhodování. Má-li sociologie na tomto poli hrát aktivní roli, pak to třeba při výzkumu vědomí znamená zabývat se nejen jeho vývojem v plánovaných situacích, ale i v podmínkách neodpovídajících, nebo dokonce protichůdných plánovaným směřům, tedy v různých alternativách vývoje.

Nutné je i dále analyzovat příčinné souvislosti ve vědomí, determinaci vědomí bytím, a to i jevy, které jsou sice objektivně v rozporu se zákonitostmi vývoje socialismu, ale existují a ovlivňují myšlení lidí. Mám na mysli třeba „druhou ekonomiku“, protekci a korupci, potíže ve vývoji socialistické demokracie apod. Těžko se přitom obejít bez analýz jednotlivých složek společenského vědomí i zobecňujících pohledů na vývoj této kategorie jako celku, k nimž dospěly, dospívají a budou dospívat další společenské vědy (politická ekonomie, historie, filozofie aj.). Pozitivní i negativní jevy musíme přitom analyzovat v souvislosti

s vývojem v ostatních socialistických i nesocialistických zemích, s nimiž jsme na přibližně stejném stupni vývoje. Izolovat se ve vědě je škodlivé.

Co zlepšovat ve využívání výsledků naší vědeckovýzkumné činnosti?

Myslím si, že můžeme odlišit dvě hlavní oblasti využívání:

a) údaje o stavu vědomí obyvatel a veřejném mínění slouží především řídicím orgánům společnosti, které jich mohou využívat pro svou činnost;

b) tyto údaje prostřednictvím zveřejňování slouží i všem obyvatelům ČSSR.

Takové odlišení je pochopitelně jen abstrakcí, zejména proto, že i údaje primárně určené řídicím orgánům slouží ve svých důsledcích všem obyvatelům.

ad a) Řídicí orgány mají možnost získávat z informací o mínění obyvatel (od vědeckovýzkumných institucí, od sdělovacích prostředků, ze systému stranické informace apod.) podklady pro svou činnost. Údaje o potřebách, hodnotách, zájmech, mínění a vazbách ve vědomí různých skupin obyvatel, o příčinách a souvislostech tohoto stavu tak mohou být jedním z podkladů pro další zaměření praktické politické, ideově výchovné, sociální a dalších činností. Aby bylo jasno, nemyslím si, že by mělo vedení státu „tančit tak, jak veřejné mínění píská“, ale v demokratické společnosti nemohou řídicí orgány nepřihlížet k přáním, očekáváním, potřebám a dalším složkám vědomí obyvatel.

Aby sociologické výzkumy poskytovaly potřebné informace pro takovou práci, měly by, jak jsem již řekl, aktivněji reagovat na potřeby řídicích orgánů. Nejde o libovůli zkoumat si, co chci, ale také vždy nelze čekat až na objednávku. Na základě kontinuální znalosti společenského vědomí by měla sociologie v oblasti své výzkumné činnosti být schopna v předstihu analyzovat jevy, které se v dohledné době stanou předmětem zájmu řídicích orgánů – jde mi tedy o určité „prognózování společenské objednávky“ a připravenost uspokojit potenciální požadavky na informace. Vytvoření banky dat ÚVVM-FSÚ v minulých letech bylo naším pokusem jak se na takový systém práce připravit.

Dalším problémem využívání sociologických materiálů řídicími orgány je srozumitelnost těchto informací. Chceme-li, aby naše práce vůbec mohla být použita, musíme do značné míry opustit speciální sociologický jazyk. V materiálech určených pro vedení země nemůžeme popisovat zbytečné detaily, ubíjet setinami procent, spoustou koeficientů, faktorovými zátěžemi a podobnými neodborníkovi v sociologii nic neříkajícími věcmi.

Musíme se učit najít politickou podstatu jevu a zjištěných souvislostí a příčin, analyzovat ji a srozumitelně ji vyjádřit. *To není snižování vědecké úrovně sociologie, ale prostá podmínka efektivnosti její práce vůči uživateli.* Myslím si, že řada oprávněných i neoprávněných výtek na adresu sociologie jde na konto podobných rádobyvědeckých praktik, hry se slovy, i předvádění odborného (a nezbytného) jazyka těm, pro něž není určen.

ad b) Výsledky naší vědeckovýzkumné práce jsou určeny i pro širokou veřejnost. Nechceme-li, aby se „glasnost“ stala pro sociologii jen zaklínadlem, musíme hledat cesty, jimiž by se vědomí lidí a veřejné mínění zejména mohlo aktivněji projevovat v životě společnosti. Jednou z těchto cest je zveřejňování výsledků sociologických výzkumů. Pro sociologii to klade další nároky v oblasti popularizace vědy, která je podle mého nedoceněna. Vyžaduje to ještě srozumitelnější komunikační prostředky, jazyk, který už je blízko rizika vulgarizace zjištěných poznatků. To by v sociologii neměl být neřešitelný problém, na rozdíl od biologie či matematiky, kde se některé věci lidsky jednoduše opravdu skoro říci nedají.

Cílem zveřejňování výsledků sociologických výzkumů ovšem není jen propagandistické využití – ostatně ani sociologie, ani výzkum veřejného mínění není propaganda. Veřejné mínění je fenomén, který ovlivňuje i chování lidí a má i autoregulační funkce, spoluvytváří

morální kodex jedince apod. Řídící orgány společnosti pracují se znalostí mínění lidí a jeho výzkum je tedy pro občany jednou z možností, jak se *podílet na řízení společnosti*. Nechceme-li, aby si lidé připadali jako manipulovaný objekt, ale jako „hospodáři ve svém domě“, musíme jim také názorně ukazovat, že mechanismy podílu na řízení skutečně fungují.

Podle posledních výzkumů ÚVVM-FSÚ má však jen 20% obyvatel ČSSR pocit, že se může účinně podílet na řízení společnosti, asi polovina je názoru, že tuto možnost má jen v omezené míře a 27 % si myslí, že se na řízení společnosti vůbec podílet nemůže. Formalismus v řízení, rozpor slov a činů i rozpor praktické politiky s proklamovanými ideály se nám tak zažraly pod kůži, že je apriori očekáváme a vidíme i tam, kde nejsou. Určitá předem daná skepse československých obyvatel, kterou ukázaly výzkumy Vysoké školy politické ÚV KSČ, je nebezpečná a lze podle mého názoru proti ní bojovat jedine tím, že bude možné trpělivě, názorně a pravdivě ukazovat, že tomu tak v praxi není, že naše společnost je řízena demokraticky, že opačné postupy jsou důsledně postihovány jako jevy poškozující socialismus.

Zveřejňování sociologických výzkumů a jejich praktického využívání může hrát roli faktoru vedoucího lidi k tomu, aby si uvědomili, že se mohou vyjadřovat k věcem obecným, podílet se na jejich řešení, a tak zvyšovat odpovědnost občanů. Jako příklad lze uvést experiment s volbou územního lékaře, který ministr zdravotnictví zdůvodnil především nespokojeností obyvatel, zjištěnou mimo jiné i výzkumem veřejného mínění. Tak lidé získávají pocit, že nejsou „hříčkou objektivních podmínek“, ale že i jejich subjektivní názory jsou zvažovány v celém komplexu rozhodovacího procesu.

Zveřejňování může posilovat i regulační funkce veřejného mínění, zvyšovat kvalitu získaných dat – to souvisí s již zmíněnou větší odpovědností, ochotou odpovídat vůbec a zvláště odpovídat pravdivě.

Další funkcí zveřejňování je výměna informací mezi odbornou veřejností, odstranění duplicit a zbytečných překryvů.

Zveřejňování ovšem před sociologií klade především obrovskou *odpovědnost*. Publikovat údaje o mínění obyvatel znamená současně toto vědomí formovat a utvářet. Nutná je tedy pečlivá příprava a koncepce takové práce.

* * *

Abych odpověděl na otázku redakce Sociologického časopisu: Chceme-li rozšířit možnosti sociologického poznání, musíme aktivněji zkoumat vědomí obyvatel i za cenu určitých rizik. Nechceme-li jen omílat fráze o nutnosti přestavby, musíme bojovat o to, aby se sociologie pro řídící orgány společnosti i pro celou společnost stala vědou, která dává více, než od ní bere.

Veřejné mínění v socialistické společnosti je jedním z významných sociálních jevů. Jeho poznávání, poskytování řídícím orgánům a využívání při vědeckém rozhodování je jedním z prvků socialistické demokracie. Každá účast lidí na demokratických procedurách je stimulem rozvoje osobnosti a aktivizujícím činitelem. Předpokládá to, že tato účast skutečně existuje a je obecně známa, takže může být reflektována.

K tomu, aby výzkumy vědomí obyvatel mohly být šířeji využívány v řídící práci, je nutno mnoho změnit v jejich obsahovém zaměření, analytickém obsahu, srozumitelnosti prezentace a argumentace.

Musíme aktivněji dbát na to, aby pokrývaly aktuální jevy ve společnosti a zabývat se prognózou dalšího vývoje. Zveřejňování výsledků sociologické práce je nezbytným jevem,

jednou z možností aktivizace občanů, klade však na sociology další nároky a především zvyšuje jejich odpovědnost.

*RNDr. Ivan Tomek, CSc.
Ústav pro výzkum veřejného
mínění při FSÚ, Praha*

K možnostiam spojenia sociologického a historického poznania

Imperatívom pre spoločenské vedy v súčasnom období ekonomického a sociálneho urýchlenia sa stáva splnenie požiadavky, aby sa v prvom rade odhaľovala podstata socializmu, špecifikovali jeho charakteristiky, rysy, stránky. S tým sú spojené i otázky kontinuity a diskontinuity vo výstavbe socializmu, v rozvoji našej spoločnosti, vo všetkom novom čo vzniklo a čo sa stalo pre dnešný život typickým. Marxistickej sociológii, najmä marxistickému empirickému výskumu, sa ponúkajú v tomto smere široké možnosti.

Postihnúť reálnu podstatu dnešných spoločenských vzťahov a mechanizmov, verne charakterizovať procesy doby prostredníctvom sociologického výskumu, však predpokladá diferencovať v získaných faktoch a zamerať sa na tie podstatné, ktoré sú vyjadrením určujúcich, perspektívnych momentov a predstavujú základné a nie okrajové atribúty sledovaných procesov a javov.

Zodpovedne sociologicky zhodnotiť tieto základné skutočnosti predpokladá komparovať, porovnávať s nedávnou minulosťou, hľadať zdroje i korene súčasného diania v našej novodobej histórii.

Sociálne procesy zahájené po oslobodení sa v priebehu uplynulých štyridsiatich rokov, po víťaznej socialistickej revolúcii, v mnohom rozvinuli. Významné spoločenské javy z obdobia budovania základov socializmu, ktoré významne zasiahli životnú realitu ČSSR, napríklad spojené s procesmi industrializácie, združstevňovania, kultúrneho a vzdelanostného vzostupu spoločnosti, by sa mali stať nielen ojedinelým, ale silným a trvalým impulzom a prameňom poznania rovnako pre historikov, ako i pre sociológov.

Marxistická sociológia sa však doposiaľ „nenaučila“ využívať dostupné sociologické údaje z histórie pre publicistiku ani pre samotné vedecké poznanie, hoci príkladov je mnoho (1).

Pritom sú k dispozícii mnohé spoľahlivé sociálne a štatistické informácie, ktoré charakterizujú stav a úroveň spoločnosti z najrôznejších hľadísk v období pred oslobodením, v etape národnej a demokratickej revolúcie, resp. v začiatkoch výstavby socializmu (2). Často dokážeme ilustrovať zvýšenie produkcie, výroby, spotreby, užívania, rast najrôznejších ukazovateľov ekonomického charakteru, markantné sociálne premeny však „podporu“ od sociológov prostredníctvom porovnania dnešných a minulých údajov zriedkakedy dostanú.

A tak existuje doposiaľ nevyužitý bohatý faktografický materiál z minulosti, ktorý si naliehavo vyžaduje zovšeobecnenie a premietnutie do konkrétnych poznatkov o dnešku. Je na škodu československej sociológie, že historická procedúra, ktorá umožňuje aplikovať uvedený postup, sa z výbavy našich odborníkov takmer vytratila (3).

Sociologické analýzy a zobecnenia, týkajúce sa rôznych systémov, môžu mať rozličné aspekty, horizontálne a vertikálne, statické a dynamické, štruktúrne a funkčné, makrosociologické a mikrosociologické. Pre všetky však platí, že v rámci nich skúmať jednotlivé vybrané fakty je málo, ak sa ponúka celý súhrn dostupných faktov.

Nejde však vôbec o to, za každú cenu hľadať nejaké vonkajšie spojenie minulej situácie s dnešnými, konkrétnymi historickými prejavmi, podmienkami daného regionu, predmetnej